

# EESTI KEELEALA PIIRID\*

KARL PAJUSALU

Aastal 1919, kui pandi alus eestikeelsele Tartu ülikoolile, loodi ka esimene eesti keele professori ametikoht maailmas. 2012. aastal ehk 93 aastat hiljem asutati Tartu Ülikoolis kümme rahvusprofessuuri, millest kolm on eesti keele professorid: need on tänapäeva eesti keele, eesti keele võõrkeelena ning eesti keele ajaloo ja murrete professor. Eesti keele õpetamine Tartu ülikoolis lektori tasemel algas küll juba rohkem kui 200 aastat tagasi, kui 1803. aastal loodi eesti ja soome keele lektoraat (Tamul 2003). Tollal oli kohaliku põliskeele kohta kõige tavalisem kasutada mõistet *undeutsch* – mittesaksa. Samas oli neid kohalikke keeli rohkem kui üks, eesti keeligi oli tookord kirjakeelena kasutusel kaks: Tallinna ehk põhjaeesti keel ja Tartu ehk lõunaeesti kirjakeel. Tartu keel oli nende läänemeresoome keelte hulgas, mida hakati Tartu ülikoolis ning üldse esimesena akadeemiliselt õpetama.

On vähe linnu ja ülikoole, millel on omanimeline kogu riigi keelest erinev keel, Tartu linn ja ülikool on üks vähe-seid nende hulgas. Tartu keel ei olnud aga lõunaeesti Tartu murre, vaid oma traditsioonidega, nii lõuna- kui ka põhjajaeesti keele vorme käsitanud kirjakeel. Asub ju Tartu linngi kahe Eesti peamurde, põhja- ja lõunaeesti piiril, kuigi Tartut nimetatakse sageli Lõuna-Eesti pealinnaks. Kui Eesti iseseisvumise järel muutus Tartu ülikool Eesti rahvusülikooliks, sai selle õppekeeleks Eesti riigikeel, mille aluseks on põhjajaeesti ehk Tallinna keel. Teiselt poolt tähendas see Tartu ülikooli asetamist kogu Eesti vaimsesse keskmesse.

\* Kirjutis põhineb Tartu Ülikooli 93. aastapäeva aktusel 1. detsembril 2012 peetud akadeemilisel ettekandel.

Keelepiirid järgivad sageli riigi või muid administratiivseid piire, või õigemini haldusüksuste piirid varasemaid keelepiire, kuid oma olemuselt on need erinevad. Keel elab ja ka liigub koos rääkijatega, inimestega. Keelepiiridele on iseloomulik, et need ei ole järsud püsiva asustusega aladelgi, neid ei saa märkida traataia või piiripostidega. Keeleala piiridel on tavaliselt segaasustus, erinevate keelte rääkijad elavad üksteisega läbiseigi ja üksteist mõjutades. Nii on see olnud samuti eesti keelealal, nii selle sise- kui ka välispiiridel.

Lähedaste sugulaskeelte puhul on keelepiiri kujunemine suuresti kunagiste hõimuliitude ja poliitilise ajaloo küsimus. Keelepiirides on reeglina rohkem ajalugu kui administratiivsetes piirides, teiselt poolt võib keelevahetus olla väga kiire, toimudes vaid ühe põlvkonna jooksul. Ühine keel näitab suhtlusala, võimet regulaarselt suhelda ning ka motivatsiooni selleks. Selline suhtlus saab toimuda üle poliitiliste piiride, mis juba oma olemuselt on meelevaldsemad kui keelepiirid (Pajusalu jt 2012).

Suurem osa Eesti riigipiirist kulgeb mööda veekogusid, mida võib pidada loomulikeks looduslikeks eristajateks. Eesti keeleala siiski ei järgi päris täpselt neid looduslikke piire. Lääne-Eesti saartel ja rannikul on olnud skandinaavia ehk vanarootsi asustust, Põhja-Eesti rannikul soome külasid, mis on küll teadaolevalt palju nooremad võrreldes skandinaavlaste omadega Lääne-Eestis; suhteliselt uus on samuti vene asustus Ida-Eestis Peipsi rannikul. Naaberrahvaste siirdumine praegusele Eesti alale on piiratuim olnud hoopis lõunas, kus on maismaapiir. Üldiselt võikski väita, et kõige püsivamad keelepiirid on

seal, kus on suured sood ja põlismetsad. Ometi on Läti asustust olnud nii ajaloolisel Mulgimaal, Valga ümbruses kui ka kohati veel idapoolses Kagu-Eestis. Kõik need kunagised läti talud ja külad on tänaseks küll muutunud eestikeelseks.

Eesti keeleala kujunemisel on vaja arvestada lisaks väikeste sugulasrahvastega, eriti vadjalaste ja liivlastega, kelle keel koos põhja- ja lõunaeeesti hõimumurretega moodustas läänemeresoome keelte lõunarühma. Neile lõunarühma keelele on üldiselt iseloomulikud jooned, mida tihti peetakse eesti keele omapärasteks tunnusteks, nagu kolm vältet või vokaal õ.

Läänemeresoome lõunarühma keeled on seotud genuiinselt; ajalooliselt on kõiki neid vanu hõimumurdeid või -keeli räägitud ka praeguse Eesti alal. Kirde-Eestis ehk nüüdsel Ida-Virumaal kõneldud kirde- ja idamurre on samavõrd lähedased vadja keelele kui eesti kirja-keelele, üks eesti muinasmaakondadest Peipsi rannikul oli nime poolestki Vauga, mida on seostatud vadja etnonüümi ja vadjalastega. Samuti on ilmne, et liivlaste põhjapoolseim, Metsapoole maakond hõlmas praeguse Pärnu maakonna lõunaalasi; vaidlusküsimus on siiani vaid see, kas liivi keele kõnelejad elasid Liivi lahe randa mööda kuni Pärnuni või oli piir Pärnust lõuna pool, kusagil hilisema Häädemeeste kihelkonna alal (Sutrop 2011). Igal juhul tuleks nii vadja kui ka liivi keelt käsitleda Eesti põliskeeltena ning seetõttu on Eesti teadlastel eriline missioon nende kahe kadumise äärel oleva rahva ajaloo, keele ja kultuuri uurimiseks.

Määratledes Eestit keelelises mõttes, peakski teda käsitlema kõigepealt ühe osana, lõikena suuremast läänemeresoome murrete kontiinuumist. Vaadeldes teiste keelte küündimist Eesti territooriumile, on teiselt poolt jälgitav eriti lõunaeeesti murrete laiem levik üle praeguste riigipiiride lõuna ja kagu

suunas. Asetses ju läänemeresoomlaste ja baltlaste piir veel teise aastatuhande alguses Väina jõel. Tänaseks juba assimileeritud lõunaeeesti Leivu ja Lutsi keelesaared asuvad Läti ida- ja kaguosas, setu Kraasna keelesaar Pihkva-maa lõunaosas. Suurem osa Setumaast kuulub praegu Venemaale, juba alates 1920. aastate piiritõmbamisest Eesti ja Läti vahel jäid Vana-Laitsna võrukeste külad Lätimaale ja mujalgi jäi võru asustust Läti piiri taha. Segasustuse tõttu on keeleliste ja poliitiliste piiride ühitamine üldiselt raske ülesanne. See ei või ometi olla põhjuseks unustada oma keele ja kultuuri kandjaid, kes on jäänud ajaloo keerdkäikude tõttu elama väljapoole riigipiire.

Eesti keeleala kujunemises on seni märgatust ehk suuremgi tähtsus eesti ja naaberkeelte kontaktidel. Kõigepealt puudutab see juba varast ajalugu, aega, kui läänemeresoomlased eristusid muist soome-ugri rahvastest ja kujunesid välja läänemeresoome hõimurded. Selles kujunemisloos oli kindlasti oma tähtis roll iidsete läänemeresoome hõimude eripärastel suhetel germaani, balti ja teiste naaberkeeltega juba paar tuhat aastat tagasi. Teine tugev kokupuude germaani ja eriti balti keelte kõnelejatega leidis meie esivanematel aset esimese aastatuhande teisel poolel, pannes aluse lõuna-läänemeresoome murrete kujunemisele. Eesti keele teket omaette keelena on aga kõige rohkem mõjutanud tugev kontakt keskalam-saksa keelega XIII kuni XV sajandini. Naaberrahvad on järelikult toetanud ka meie keelelise identsuse kujunemist, ning seda mitte ainult vastandumise võimaldamise kaudu.

Eesti keeleala on samas moodustunud pika aja jooksul erinevate läänemeresoome hõimude murdeliiduna, kusjuures esmased murdepiirid kinnistusid nähtavasti juba esimese aastatuhande lõpuks. Teadmised Eesti muinasmaakondadest on pärit peamiselt

alles XIII sajandist. Sellest ajast on märgatav, et suuremad ja tugevamad maakonnad paiknesid keeleala äärtel: Sakala ja Ugandi Lõuna-Eestis, Rävala ja Virumaa Põhja-Eestis, Saaremaa ja Läänemaa Lääne-Eestis. Nende vahele jäi Kesk- ja Ida-Eestis mitu väiksemat maakonda või kihelkonda.

Suuremate ja kaitsevõimelt tugevamate maakondade järgi tõusevad esile kolm piirkonda, mida võiks nimeta lääne-, põhja- ja lõunaeeesti tuumaladeks või keskusteks. Etnoloogid, näiteks Ilmar Talve oma eesti kultuuriloo raamatus (Talve 2004), on eristanud esiajaloo lõpul eesti lääne-, põhja- ja lõunahõimu, see kolmikjaotus on suuresti kooskõlas hilisemate eesti rahvakultuuri piirkondadega. Paraku eesti traditsiooniline murdejaotus erineb sellest. Eesti murdeid saab küll jagada kolmeks rühmaks, kuid need on lõunaeeesti, põhjaeeesti ja kirderanniku murded. See tähendab, et põhjaeeestist eraldub keeleliselt kõigepealt kirdeosa, mitte lääneosa.

Erinevust Eesti keele- ja kultuuri-alade vahel ei ole seni ammendavalt lahti seletatud (Pajusalu jt 2012: 242). Üks võimalik põhjus võiks olla hilisemate läänemeresoome keelekontaktide mõju Kirde-Eestis, eriti vadja ja hiljem ka soome keele mõju kirderanniku alal. Teiselt poolt tuleb arvestada lääne-eeesti murrete ulatusliku mõjuga põhjaeeesti keskmurdele, mis on neid kahte omavahel sekundaarselt sarnastanud.

Silmas tuleb pidada veel asjaolu, et traditsiooniline eesti murrete klassifikatsioon põhineb häälikuliste ja grammatiliste joonte levikuandmetel. Sõnavara ei ole selle juures arvestatud. Koos Arvo Krikmanniga tegin kümme aastat tagasi kvantitatiivse dialektomeetrilise uurimuse eesti murrete sõnavarasuhetest (Krikmann, Pajusalu 2000). See andis tulemuseks hoopis sarnasema pildi Eesti ala jaotusega rahvakultuuri piirkondadeks. Eristusid kolm tuumala, üks neist Põhja-Eesti ranni-

kul, teine Kagu-Eestis ja kolmas Lääne-Eesti saartel ja rannaaladel. Kesk-Eesti jäi jällegi nende kolme eripalgelise piirkonna vaheliseks üleminekualaks.

Kesk-Eesti siirdealal on siiski olnud tähelepanuväärne roll eesti murrete integreerimisel ja ühiskeele tekkimisel. See ala on toimunud nii konservatiivsete kui ka uuenduslike keelejoonte vahendajana ning eesti keele struktuuri optimeerivate analoogiamuutuste lähtekohana (Pajusalu 1997). Lisaks Kesk-Eestile on eesti ühiskeele kujunemise seisukohast olulised need siirdealad, mis on tekkinud suuremate linnade ümbruses (Pajusalu jt 2012).

On silmatorkev, et kõik suuremad Eesti linnad asetsevad murdekeskuste vahelistel aladel. Kujukas näide on siin Eesti pealinn Tallinn. Pealinna on tulnud mitmelt poolt ja selle mõjud on ulatunud mitmele poole. Muinasaja lõpul oli Tallinn Rävala maakonna keskus, kuid hiljem see maakond kadus ja vahetus suuresti ka pealinna eestlaste keele varasema rannikumurde tüüpi keele, mida näeme veel XVI sajandi ja XVII sajandi alguse tekstidest, assimileeris sisemaa põhjaeeesti keskmurre. Koos keelega vahetus maakonna nimigi, varem Tallinnast lõuna pool paiknenud Harju on Harjumaana nüüdseks laienenud kogu endisele Rävala alale. Tallinn ja suurem osa muistsest Rävალast jäi kultuuriliselt ja keeleliselt põhja- ja lääne-eeesti vahevööndisse, teiselt poolt aidates kaasa nende lähenemisele.

Tartu asetseb põhja- ja lõunaeeesti keele- ja kultuuriala piiril; ajalooline Tartu maakond ühendab nii lõunaeeestilisi Tartu murde kui ka põhjaeeestilisi ida- ja keskmurde alasid. Samuti teised suuremad Eesti linnad Pärnu ja Narva on kujunenud keelelistel siirdealadel. Narva asub eesti keeleala kirdepiiril, kus on ühendatud eesti murrete kõnelejaid väikeste idapoolsete läänemeresoome keelte vadja ja isuri ning ingerisoomme kõnelejatega. Pärnu on tõenäoliselt

tekkinud muinasajal eesti ja liivi asustuspäiril (Sutrop 2011: 113), hiljem jäänud aga lääne- ja lõunaeesti kultuuri-ala päirile. Samas on Pärnu linnal olnud oluline koht eesti kirjakeele arendamises eriti XVIII ja XIX sajandil.

Kokkuvõtvalt tuleb meenutada, et eesti traditsioonilised kultuurilised ja keelelised keskused, mis on aluseks Eesti omakultuuri rikkusele, jäävad ikkagi suurematest linnadest üsna kaugemale. Need on näiteks Kagu-Eestis, Saaremaal, Kihnus, Lüganusel ja Kodaveres. Viimasel Eesti rahvaloendusel küsiti esmakordselt murdekeelte valdamise kohta. Vastused näitavad küll üksnes inimeste enesehinnangut, kuid kui kõrvutada eelmainitud kohtadega piirkondi, mille murdekeelt nimetati, ilmneb,

et enam kui 131 000 eestlasest, kes väitsid mingit murdekeelt oskavat, rohkem kui 95 % elavad või on pärit neist eesti rahvakultuuri ja -keele põlistest keskustest. Ainult kirderannikumurde alalt saadi tagasihoidlik tulemus. Seda saab seletada eelmise sajandi teisel poolel aset leidnud suurte asustusmuutustega Ida-Virumaal. Praeguses olukorras võib üksnes arvata, et järgnevatel kümnenditel tekib seal uut tüüpi piirkondlik eesti kõnekeel. Kindlasti on Eestis piirialade asustuse elujõu kindlustamine igal pool vältimatu eesti keele ja kultuuri ajaloolise rikkuse säilimiseks. Keelepiiride hoidmine tähendab samas ikkagi kõigepealt seal elavate inimeste, nende elukeskkonna ja suhtlemisvõimaluste eest hoolitsemist.

## Kirjandus

- Krikmann, Arvo, Pajusalu, Karl 2000. Kus on keskmurde keskpunkt. – *Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.) Koost ja toim J. Viikberg. Tallinn, lk 131–178.
- Pajusalu, Karl 1997. Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.97. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu, lk 167–183.
- Pajusalu, Karl, Pomozí, Péter, Juhász, Dezső, Viitso, Tiit-Rein 2012. Sociolinguistic comparison of the development of Estonian and Hungarian dialect areas. – *Linguistica Uralica*, nr 4, lk 241–264.
- Sutrop, Urmas 2011. Liivlaste Metsepole maakonna ulatusest põhja suunas muistse iseseisvuse ajal. – *Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur*. Koost ja toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen, K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 105–126.
- Talve, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Tamul, Sirje 2003. Veel kord Tartu ülikooli taasavamise ja eesti keele lektori küsimusest. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Koost V.-L. Kingisepp, toim M. Erelt. Tartu, lk 14–27.